

Написано от протоієрей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

протоієрей Микола Щербань,
*кандидат богословських наук, доцент
завідувач богословського відділення КПБА
при філософсько-теологічному факультеті
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

У статті автором здійснено комплексний аналіз державної кампанії по вилученню церковних цінностей, яка була ініційована радянським урядом і проводилася на території України у 20-х роках XX століття.

Ключові слова: Церква, радянська влада, конфіскація.

XX століття було періодом складних соціальних, культурних і моральних трансформацій, які супроводжувалися надзвичайними суспільними катаклізмами. Саме XX століття ввійшло в світову історію такими вживаними зараз тезами як, наприклад, «століття двох найжахливіших світових воєн» чи то «століття краху територіальних імперій». Утім, не лишень у загальносвітовому масштабі мали місце трагедії. Ми можемо стверджувати, що суттєвих змін у цей період зазнавала життєва парадигма, самі ключові життєві принципи, підходи та поняття. Інколи це відбувалось, навіть, певною мірою «логічно й послідовно», а інколи – брутально і примусово. Бажання соціальних усезагальних (а іноді було й бажання загальносвітових і концептуальних) змін ставило під сумнів основоположні, ідейні (а іноді – ідеологічні) тези. Особливо гострою така «зміна та заміна понять і принципів» була у першій половині XX століття на українських землях. У цей час, коли одна імперія (царська Російська) щойно припинила своє існування, а нове наднаціональне держане утворення (СРСР) – ще остаточно не сформувалося ні у своєму внутрішньому устрої, ні на зовнішньополітичній арені, ця нова влада оголосила «ідею свободи», «особистого звільнення» та «владу пролетаріату» своїм найбільшим і головним ідеологічним гаслом. Природно, що першою й найімовірнішою «жертвою» такої нової ідеологічної позиції ставали «атрибути старої владної системи», до них, звичайно, на думку нової влади, була Православна Церква. Загальновідомим є те, що багато у чому Російська імперія (в якості власної ідеологічної моделі) використовувала відому, «уварівську формулу»: «Православ'я. Самодержавство. Народність» і, зрештою, сама Православна Церква у той час мала статус і виконувала функції, які багато в чому,

Написано от протоієрей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

де-факто, відповідали функціям окремого державного структурного підрозділу. Саме тому ідейне та ідеологічне протистояння, а в скорому часі – й намагання повного знищення Церкви і віри, варто сприймати як очевидний наслідок прагнення такого «абсолютно нового» та «вільного» буття у країні Рад.

Для організації і систематизації антирелігійної роботи і керівництва нею, в травні 1918 року було створено спеціальний (VIII-й) відділ Народного комісаріату юстиції, який (як це офіційно проголошувалось) був покликаний здійснювати контроль за дотриманням законів про релігійні культи. Саме цей відділ розробляв інструкції по застосуванню цих законів місцевими органами влади, листувався з трудящими в питаннях діяльності релігійних громад, брав безпосередню участь у пропаганді атеїстичних знань [6, с.85]. Радянські ідеологи і навіть не приховували, що «вимога відокремлення церкви від держави (що було у той час головною «ідеологічною установкою» – М.Щ.) передбачає ідейну боротьбу з релігією, ... а боротьба з релігією є частиною класової боротьби» [4, с.10].

Окрім «війни на ідеологічному фронті» нова радянська влада переслідувала цілком прагматичну мету: знайти прийнятний привід для того, щоб реалізувати план по вилученню церковних цінностей. Розрахунок нових очільників країни був простим: на хвилі народного революційного ентузіазму банально пограбувати Церкву, відібравши в неї усе, що має хоча б якусь матеріальну цінність і може бути продане. Під безпосереднім керівництвом вже згаданого вище VIII-й відділу Народного комісаріату юстиції лише впродовж 1919 року було розкрито 63 поховання, де знаходились мощі святих [4, с.85]. Варто зазначити, що поштовхом до таких дій стало розкриття срібної раки в Олександрівсько-Свирському монастирі 22 жовтня 1922 року, яке проводилось «у процесі обліку церковного майна» [4, с.85]. Доречним буде згадати і про те, що такі «обліки», зазвичай, проводились, в основному, одночасно з процесом вилучення цінностей із храмів.

Технологія пограбування такої великої структури як Церква була сформульована в окремій «Інструкції по порядку вилучення церковних цінностей на користь голодуючих» від 21 березня 1922 року, яка, зокрема, передбачала:

- впродовж тижня спеціальні комісії мали «витребувати» копії всього описів церковного майна (датовані до 1917 року);
- виходячи з кількості цінностей, розпочати їх вилучення з найзаможніших храмів;
- цікавим фактом є те, що всупереч логіці категорично заборонялося реалізовувати вилучені цінності на місцях і на вторговані кошти відразу ж закуповувати зерно для голодуючих. Саме ця заборона в черговий раз ілюструє справжню мету пограбування церков [7, с.241].

Не вдаючись у подробиці суті цього процесу (оскільки це не є предметом нашого дослідження) варто зазначити, що чи не найскладнішим і найбільш суперечливим (як у матеріальному так і в моральному аспектах) є те, що в перші роки «відокремлення церкви від держави» такого поняття як «предмет історичної чи культурної чи історичної цінності» взагалі не існувало. В той час мали сенс лише такі аспекти як дорогоцінний метал (чи каміння), вага і кількість. Усе інше – не мало значення.

Для приниження Церкви та поліпшення економічного становища держави влада не оминула широко спекулювали на темі голоду 1921-1923 років. З появою постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 8 березня 1922 року про вилучення церковних цінностей задля допомоги голодуючим розпочався рішучий

Написано от протоієрей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

наступ на Церкву – кампанія прямими наслідками якої стали не лишень безпосереднє вилучення коштовностей з храмів і фактичний грабунок святинь, але й адміністративно-репресивні заходи щодо священників та віруючих. За яскравий доказ цілеспрямованої боротьби з духовенством під час цієї кампанії може слугувати (вже заледве не хрестоматійний) лист В.Леніна до В.Молотова від 19 березня 1922 р., де знаходимо заклик до фізичного знищення духовенства: «Чим більше число представників реакційного духовенства т аераційної буржуазії... нам вдасться розстріляти, тим краще» [3, с.323].

Власне крізь призму цього принципового й ідейного підходу до «виконання завдання партії» і варто дивитися на весь подальший перебіг подій, жертвами яких стали тисячі древніх святинь у країні Рад.

Утім не все відбувалося так, як того бажала нова революційна влада. Першими (значною мірою проміжковими) результатами кампанії з вилучення церковних цінностей влада була вкрай незадоволеною. Пояснювалось це "мирним характером" процесу відчуженням коштовностей, у ході якого нібито була зібрана лише незначна їх частина. Саме тому Центральний Комітет (ЦК) партії закликав негайно провести "додаткову конфіскацію". Відтепер будь-яка заміна дорогоцінностей хлібом чи їх грошовим еквівалентом (що було доволі поширеним у багатьох регіонах) заборонялась [7, с.241]. Тільки у деяких випадках, коли мова йшла про "особливо шановані віруючими предмети", ЦК Допомоги голодуючим (Допгол) міг дозволити замінити їх рівноцінною кількістю золота чи срібла. Варто зазначити, що формальною метою вилучення церковних цінностей було забезпечення фінансування допомоги голодуючим у різних регіонах Радянської Росії.

Варто, як на нашу думку, погодитися з твердженням В. Алексєєва про те, що дуже швидко після прийняття декрету стало ясно, що розрахунок на «незліченні скарби Церкви» не виправдався. Зрештою, саме про це попереджував і патріарх Тихон (Бєлавін) у бесіді з кореспондентом газети "Известия ВЦИК" у березні 1922 року: "У церквах немає такої кількості коштовного каміння і золота, при ліквідації яких можна було б одержати якісь величезні суми грошей... Боюсь, що навколо питання про церковні коштовності зчинився великий шум, а на практиці намічений захід не дасть очікуваного результату" [1, с.211] Опосередкованим свідченням невиправданості надії на незлічені церковні багатства є й те, що до цього часу реально не оцінена вартість вилучених церковних речей. Оскільки зовсім некоректним і навіть абсурдним виглядає вимірювання "на пуди", золотих речей, які мали, перш за все культурно-історичну та художню цінність. Ще в період проведення кампанії А. Луначарський попереджував, що, вбачаючи в церковних речах тільки коштовний метал, держава може зазнати великих втрат, бо є такі художні шедеври, котрі вона не може продавати ні за які гроші [1, с.9].

Оцінюючи вилучені церковні коштовності лише за вагою, керівники кампанії, на наш погляд, доволі вдало завуальовували справжній, доволі жахливий стан речей. Власне, цю ж думку легко прослідкувати і в багатьох інших ідеологічно заангажованих публікаціях, де говориться про начебто закупівлю для голодуючих «великої кількості» продуктів харчування, «чималих витрат» на підтримку кустарної промисловості, тощо. Об'єктивну характеристику можуть дати тільки кількісні показники. Однак про це трохи згодом.

У економічному сенсі декрет про вилучення церковних цінностей не дав бажаного (і що найголовніше не дав очікуваного) результату. Держава не одержала від їх реалізації тих ресурсів, які б суттєво поліпшили економіку і врятували від голоду сотні тисяч

Написано от протоієрей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

обездолених людей. Цілком очевидно, що зазнавши невдачі у такій доволі сумнівній конфронтації з Церквою (усіх без винятку конфесій і напрямків), її ініціатори зробили все можливе, щоб зняти з себе відповідальність і покласти її на духовенство, котре, мовляв, зуміло обдурити владу і приховати церковні коштовності. А в цьому і виражається «рішучий та антиреволюційний» виклик новій владі

Слід зазначити, що на той час церковному керівництву (чи то "тихонівської", чи то автокефальної Церков) органи державної влади не пред'являли звинувачення з приводу ухилення від експропріації церковних цінностей, адже виступи проти таких «акцій» мали чітко виражений стихійний характер.

На сьогоднішній день до кінця не з'ясованою залишається кількість церковних діячів та віруючих, притягнених у 20-ті роки до кримінальної відповідальності власне за політичними мотивами. Так, М. Корзун констатував, що понад 700 чоловік пройшли через революційні трибунали. Інші автори наводять дані, що до кінця 1922 року у кампанії по вилученню коштовностей загинули у сутичках і були розстріляні за рішенням судів понад 8 тисяч чоловік духовенства та рядових віруючих. Важливо визначити об'єктивність звинувачень, висунутих партійним і державним керівництвом, судами патріарху Тихону, духовенству та віруючим у контрреволюційній діяльності. Деякі дослідники використовують для ствердності цього визначення слова митрополита Московського Сергія, сказані ним у 1942 році: "За роки після Жовтневої революції в Росії відбувалися неодноразові процеси церковників. За що судили церковних діячів? Винятково за те що вони, прикриваючись рясою і церковним званням, проводили антирадянську роботу. Це були політичні процеси, які не мали нічого спільного з чисто церковним життям релігійних організацій і чисто церковною роботою священнослужителів" [8, с.54]. Заради дотримання наукових принципів об'єктивізму та історизму зазначимо, що в умовах антицерковної політики сталінського режиму та під час Другої світової війни глава РПЦ іншого сказати просто не міг.

Ми не можемо оминати увагою той факт, що й сама кампанія по вилученню церковних коштовностей не сприяла зміцненню контактів між владою і народом, суттєво зашкодила вона й авторитету радянської влади, особливо в середовищі завжди консервативного селянства. «Де надто багато політики, – писав О. Горький, – там немає місця культурі, а якщо політика наскрізь проймається страхом перед масою і лестощами їй – як страждає цим політика радянської влади – тут уже, мабуть, абсолютно даремно говорити про совість, справедливість, про повагу до людини і про інше, що політичний цинізм називає «сентиментальністю», але без чого – не можна жити» [8, с.55].

Політичний курс більшовиків завдав відчутного удару по Православній Церкві не тільки як організації. Нищівного розгрому зазнала вона в духовній своїй сутності як один з головних центрів, що консолідував народ, як православну спільноту. Непоправних втрат зазнала й культура, бо довгий час Церква була, так би мовити, "головним замовником" на виготовлення високохудожніх виробів із коштовних металів, золотого шитва тощо.

Незважаючи на те, що ВЦВК 21 грудня 1921 року прийняв декрет «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях», яким заборонялося вилучати речі релігійного культу, що мали історичне (або художнє) значення, без дозволу центральних і місцевих органів охорони пам'яток мистецтва і старовини, він практично ігнорувався в регіонах. Варто зазначити також, що в Україні відповідного декрету на початок 1922 року взагалі не існувало, а відповідно навіть формально припису, положення чи інструкції щодо охорони історико-культурної спадщини (ми навіть не згадуємо про сакральну складову і

релігійні почуття віруючих) так і не було оприлюднено.

За таких обставин стає зрозумілою тривога громадськості, вчених за долю церковних цінностей. Так, з пропозиціями, як потурбуватися про те, щоб благородна справа допомоги голодуючим не стала злою справою руйнування культурного і художнього надбання, успадкованого нашими нащадками від предків", до ВУЦВК, РНК і НКО УСРР, Всеукраїнської Академії Наук та губвиконкомів республіки звернувся академік Ф. Шміт. Підтримавши "енергійні заходи" уряду, спрямовані на боротьбу з голодом, він підкреслив, що "необхідно, щоб із ризниць вилучалися дійсно тільки ті речі, які мають при значній матеріальній цінності невелику історичну і художню вартість"[8, с.55].

Отже, наукова інтелігенція як в Україні, так і в інших радянських республіках не ставили під сумнів необхідність чи правомірність вилучення церковних коштовностей для боротьби з голодом. Мова йшла про участь у цій справі кваліфікованих спеціалістів (мистецтвознавців, науковців, співробітників органів охорони пам'яток історії та культури) оскільки на практиці комісії по вилученню цінностей у багатьох випадках не враховували або й просто ігнорували декретовані пам'яткоохоронні положення. Головну роль у роботі комісій по вилученню відігравали працівники місцевих органів влади, НКВС, фінансових органів, які не розуміли, (та й, зрештою, навіть не бажали розуміти) згубних наслідків своїх дій при вилученні коштовних речей із церков та монастирів.

Варто зазначити, що принципову позицію у питанні охорони пам'яток історії і культури культового походження займала Всеукраїнська Академія Наук, її Археологічний комітет. Постійні звернення ВУАН до ВУЦВК, губернських виконавчих комітетів якоюсь мірою сприяли співпраці хоча б у великих містах Комісій по вилученню церковних цінностей з місцевими пам'яткоохоронними органами, що дозволило врятувати або повернути якусь частину відібраних коштовностей, які мали історико-культурну вартість.

Встановлювалися контакти України з Російською Федерацією для дослідження коштовностей, які на цей час були вивезені у центр. Під тиском Всеукраїнської Академії Наук в Україну було повернуто біля 3200 ювелірних виробів, що мали винятково історичне чи художнє значення [8, с.56]. Проте це не зіграло вирішальної ролі у врятуванні справжніх витворів мистецтва, які знаходилися у храмах та монастирях, ризницях.

На місцях, як правило, вилучення проходило без належної підготовки і без жодного правового забезпечення чи аргументації. Непоодинокими були випадки, коли члени комісії глумилися над святинями і знущалися з релігійних почуттів віруючих. Деякі більшовики пропонували «не перейматися іграми з релігійниками», а застосувати революційні заходи – експропріювати скарб шляхом нападів і обшуків у храмах. Цілком справедливим буде, на наш погляд, висловити припущення про те, що і подібного роду факти мали місце.

Схожі процеси прокотилися по всій країні. В.Ленін вимагав найсуворішого покарання тим, хто захищав свої релігійні переконання і прагнув зберегти церковні цінності. Така «специфічна державницька» позиція якнайкраще ілюструє ставлення більшовиків до багатьох питань суспільного і політичного розвитку країни. В радянській державі насаджувались, як норма, (а згодом – і успішно прижилась) зневага будь-яких прав і свобод громадян та приватної власності. Особливе місце у цьому контексті займала Православна Церква. В.Ленін радив скористатися голодом (1921-1922 рр – М.Щ.) для того, щоб «провести вилучення з найшаленішою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору Нам у будь-що вилучення церковних цінностей

Написано от протоієрей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

найрішучішим і найшвидшим чином, то так ми зможемо забезпечити себе кількома сотнями мільйонів золотих карбованців» [2, с.308]. А про можливу негативну реакцію з боку духовенства «вождь світової революції» висловив наступну тезу, яка цілком відповідала «суворим законам революційного часу»: «Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про який спротив вони не сміли і думати» [2, с.308].

В цілому, якщо розглянути результати самої кампанії 1922-1923 року, то її підсумки були не дуже значним для радянського уряду. Очікуваних церковних скарбів на кілька сотень мільйонів (а то і мільярдів) золотих карбованців, про які говорив Ленін, не виявилось. Всього в Радянському Союзі було отримано 4 мільйони 65 тисяч золотих карбованців, але до центру надійшло лише 3 з половиною мільйони, з яких на потреби голодуючих, напевно, пішла незначна частина [9, с.82-83]. Як бачимо з усіх елементів офіційно декларованої державою свободи совісті в радянських республіках реально здійснювалася лише свобода не мати ніякої релігії та свобода антирелігійної пропаганди. Ми змушені погодитися із Т.Євсєєвою, що у період «релігійного непу» 1920-х рр. (як і у 1930-х рр.) радянська держава свідомо, руками держслужбовців та суспільства робила все можливе, щоб духовенство залишилося чужорідним суспільним елементом у новостворюваній соціальній структурі [5, с.195]. Радянська державна влада стикнулася з незрозумілим явищем: позбавлення Церкви економічної бази, усунення «класових суперечностей», системні утиски священнослужителів і віруючих усіх конфесій, закриття храмів, повсюдний контроль діяльності релігійних громад усе це не дало бажаного результату – повного безрелігійного суспільного середовища. Абсолютна більшість населення України не лише не зреклася віри в Бога, але і була готова відстоювати свої переконання. Цілком імовірним буде припущення про те, що саме такого перебігу подій комуністичний провід зовсім не очікував. Як яскраво засвідчили подальші події, тотальний ідеологічний "наступ на релігійному фронті" у 20-х роках ХХ століття, обернувся справжньою війною проти Православної Церкви 30-х років.

Вилучення церковних цінностей часто супроводжувалось жахливою наругою над почуттями віруючих. Найкращим підтвердженням цього слугує телеграма №483 від 23 квітня 1922 року від начальника таємної особливої частини Державного політичного управління (ДПУ) УСРР, члена всеукраїнської комісії з вилучення церковних цінностей Брянцева, у якій говориться: «Встановлено, що при вилученні цінностей у деяких місцевостях члени комісії на очах у віруючих здійснюють безчинства як у церквах, так і над священними предметами, тим самим розпалюючи натовп віруючих та ображаючи їхні релігійні почуття» [7, с.248]. Такий стан справ підтверджували навіть радянські ідеологи 60-70-х років, зокрема М.Колесник про події 20-30 років писав, що «...не слід закривати очі на засуджені життям форми і методи атеїстичної роботи..., які мали місце в діяльності окремих атеїстів. Це необхідно час від часу згадувати, щоб на історичному досвіді перевіряти зброю сучасних борців за звільнення радянських людей від релігійного дурману, щоб не повторювати помилок наших попередників» [7 с.95]. Занадто примітивно, як на нашу думку, виглядає це псевдо-покаяння 70- років за злочини проти Церкви і вірян.

За підрахунками істориків кампанія по вилученню церковних цінностей дала державі 4,6 млн. карбованців. Безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Троцького, був виділений 1 млн., проте жодного документу про цільове використання коштів не знайдено. Як слушно вважає Покровський, зібрані церковні цінності (принаймні та їх

Написано от протоієрей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

частина, яка не була одразу розграбована), були витрачені перш за все на організацію самої кампанії, а точніше, на кампанію з розколу та розгрому Православної Церкви. Ми змушені погодитись із Л. Бабенко, яка зазначає, що й пафосні заяви більшовицької пропаганди про допомогу голодуючим за рахунок вилучених церковних цінностей виглядають просто-таки цинічно на тлі структури зовнішньої торгівлі радянських республік на початку 20-х років [2, с.318].

Підсумовуючи вищевикладене, ми можемо стверджувати, що кампанія по вилученню церковних коштовностей не виправдала себе ні з економічної, ні морально-психологічної. Голодуюче населення одержало лише незначну кількість очікуваного хліба. Негативним результатом цієї кампанії стала втрата багатьох безцінних пам'яток культури, що повело за собою більш значну втрату – дегуманізацію суспільства.

Література

1. Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
2. Бабенко Л. Механізм ліквідації економічної бази Православної церкви на початку 1920-х років (на прикладі кампанії вилучення церковних цінностей) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 299-319.
3. Бойко О. Економічний тиск як один з елементів антицерковної політики радянської влади в Україні у 20-30-х роках ХХ століття // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 320-336.
4. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культи. – К.: Політвидав України, 1974. – 131 с.
5. Євсєєва Т. Між конформізмом та мучеництвом за віру: особливості збереження / порушення священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення у 1920-190-их рр. // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів II Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. архієп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. - К.: [Київська православна богословська академія], 2012. – С. 180-209.
6. Колесник М. Марксистсько-ленінський принцип атеїстичної роботи (Про підпорядкування атеїстичної роботи завданням комуністичного будівництва), – К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. – 228 с.
7. Парсенюк Б. Політика компартії щодо релігії на Донеччині в 1918-1925 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, число 6: Насилля влади проти свободи сумління / відп. ред. Олег Турій. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 235-274.
8. Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.
9. Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 588 с.

Написано от протоіерей Микола Щербань
Четвъртък, 10 Април 2014 04:14

Mykola Shcherban

*Head of the Theology department
at the Faculty of Philosophy and Theology of
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*

STATE CAMPAIGN TO SEIZE CHURCH PROPERTY IN UKRAINE IN 1920s: BACKGROUND, TRENDS, CONSEQUENCES

The article considers a comprehensive analysis of state campaign to seize church property, which was launched by the Soviet government and was carried out on the territory of Ukraine in the 1920s.

Keywords: church, the Soviet government confiscation.